

**ТЕРНОПІЛЬСЬКІЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ
ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА**

РАЙКО Валерій Вікторович

УДК : 340 (477): 167.7: 356.13

**ТЕОРЕТИЧНІ І МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ
ОФІЦЕРСЬКОГО СКЛАДУ ДЕРЖАВНОЇ ПРИКОРДОННОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ**

13.00.04 – теорія і методика професійної освіти

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора педагогічних наук

Тернопіль – 2009

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Національній академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, Державна прикордонна служба України.

Науковий консультант: доктор педагогічних наук, професор, член-кореспондент АПН України **Терещук Григорій Васильович**, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, перший проректор.

Офіційні опоненти:

доктор педагогічних наук, професор, дійсний член Академії педагогічних наук України **Синьов Віктор Миколайович**, Інститут корекційної педагогіки та психології Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова, директор інституту;

доктор педагогічних наук, професор **Іщенко Дмитро Васильович**, управління кадрів Адміністрації Державної прикордонної служби України, начальник управління;

доктор педагогічних наук, професор **Яворська Галина Харлампіївна**, Одеський державний університет внутрішніх справ, професор кафедри юридичної психології і педагогіки.

Захист відбудеться 26 листопада 2009 року, о 12.00 годині, на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 58.053.01 Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка за адресою: вул. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, 46027, зал засідань.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка за адресою: вул. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, 46027.

Автореферат розіслано 26 жовтня 2009 року.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Чайка В. М.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Аналіз зовнішньої політики, що сформувалася останніми роками в державі, свідчить про остаточний вибір Україною курсу на євроінтеграцію з подальшим членством у Європейському Союзі та розширенням участі в програмах Північно-Атлантичного Альянсу (НАТО) у поєднанні з взаємовигідною співпрацею із іншими стратегічними партнерами.

Становлення правової держави Україна відповідно до стандартів Європейського Союзу стимулює процес вітчизняної законотворчості. Створюються правові інституції, які відповідають міжнародним стандартам захисту прав і свобод людини. Пріоритетними в суспільстві стають загальнолюдські цінності, демократія та права людини.

Розбудова громадянського суспільства, кардинальні зміни, що відбуваються в усіх сферах життя, визначають потребу у вихованні нового покоління свідомих громадян, патріотів нації з високим рівнем правової культури. Однак стан сформованості останньої вселяє занепокоєння. Правовому нігілізму сприяють, зокрема, засоби масової інформації, явища корупції і хабарництва, часті випадки порушення прав людини з боку чиновників державних установ тощо.

Воєнна організація завжди була складовою суспільства, тому підвищені вимоги щодо рівня правової культури громадян стосуються і військовослужбовців, перш за все офіцерських кадрів силових структур.

Трансформація Державної прикордонної служби України (ДПСУ) в правоохоронну структуру створює об'єктивні передумови для суттєвого вдосконалення процесу формування правової культури офіцерів-прикордонників. Глибоке розуміння юридичних принципів прикордонної служби, гнучкість і принциповість у розв'язанні проблем і конфліктів з тими, хто перетинає кордон, уміння професійно і толерантно відстоювати інтереси держави під час виконання службових обов'язків, здатність використовувати наявні юридичні механізми для захисту прав і свобод як українських, так і іноземних громадян на кордоні України – саме цих якостей часто бракує сьогодні офіцеру-прикордоннику. Правове виховання і громадянська освіта повинні підвищити професійну компетентність офіцерського складу ДПСУ, сформувати новий тип правового мислення офіцера як необхідної складової його правової культури.

У сучасних умовах офіцерський склад ДПСУ виконує завдання із забезпечення національних інтересів України на державному кордоні в умовах безперервних спроб з боку організованих злочинних угруповань щодо нелегального переміщення через державний кордон емігрантів, зброї, боєприпасів, наркотиків, інших предметів контрабанди та здійснення протиправних дій, які здебільшого характеризуються напористістю та

зухвалістю. Ескалація терористичних акцій у світі зумовили необхідність суттєвого нарощування зусиль в охороні державного кордону з метою завчасної протидії прогнозованому збільшенню незаконної міграції з регіонів бойових дій та можливому використанню екстремістськими організаціями як легальних, так і нелегальних каналів для переміщення через кордон терористів, засобів терору й диверсій. За цих умов сформованість у персоналу ДПСУ правової культури стає вирішальним фактором її оперативного та якісного функціонування відповідно до норм міжнародного права та національного законодавства.

Концептуальні, змістові та технологічні аспекти підвищення ефективності виховання військовослужбовців у сучасних умовах розкрито в працях відомих педагогів: Г. Васяновича, А. Галімова, І. Грязнова, Й. Гушулея, Д. Іщенка, В. Маслова, М. Нещадима, Б. Олексієнка, О. Пометун, В. Синьова, Г. Темка, В. Ягупова та ін.

Над обґрунтуванням теоретичних і методичних аспектів правового виховання у Збройних Силах та інших військових формуваннях України працювали вчені В. Кухар, В. Мірошніченко, В. Царенко, В. Хома. Про необхідність розвитку правових якостей прикордонників наголошується в наукових розробках О. Діденка, А. Катковського, С. Крука, А. Кучеренка, М. Морозова, Ю. Сердюка та ін.

У працях зазначених вище та інших авторів формування правової культури майбутніх офіцерів розглядається як окремий аспект проблематики з теорії та методики виховання. Вчені-педагоги не ставили перед собою завдання всебічного й ґрунтовного дослідження правової культури майбутніх офіцерів-прикордонників.

Правова культура особистості офіцера-прикордонника є відносно самостійним утворенням, що виявляється в результаті взаємодії соціальних і психічних регуляторів. Особистісні потреби й інтереси, особливості світосприймання, самооцінка, індивідуальні психофізіологічні відмінності, здатність дотримання норм правової діяльності – такий неповний перелік тих характеристик сучасного офіцера, які безпосередньо впливають на його правову свідомість та поведінку. Формування правової культури – це безперервний процес, який охоплює: навчання і виховання майбутніх офіцерів-прикордонників у вищому навчальному закладі (ВНЗ) під час аудиторних та позааудиторних занять; реалізацію різних форм підготовки; службову діяльність у реальних умовах; систему підвищення кваліфікації та післядипломної освіти.

Аналіз фундаментальних і науково-методичних праць, директивних документів, досвіду практичної роботи з формування правової культури курсантів та офіцерів дав змогу виділити два види суперечностей у цьому процесі.

Соціально-професійні суперечності:

між вимогами статутів Збройних Сил України щодо правових норм поведінки, виконання службових обов'язків майбутніми офіцерами-прикордонниками і реальним станом дисципліни, правопорядку в ДПСУ, виявами негативних явищ у курсантських колективах;

необхідністю формування в офіцерів-прикордонників високої правової компетентності і певними обмеженнями цього процесу специфічними умовами окремих видів професійної діяльності під час охорони Державного кордону України;

недостатньою усвідомленістю командним та науково-педагогічним складом ВНЗ кардинального зростання ролі правової культури майбутніх офіцерів-прикордонників у готовності до виконання функцій охорони державного кордону і необхідністю формування правової компетентності офіцерів у зв'язку з євроінтеграційними процесами в Україні.

Професійно-педагогічні суперечності:

між традиційним змістом навчання та виховання офіцерів-прикордонників і завданнями, поставленими в директивних документах щодо необхідності в обізнаності у правових нормах діяльності прикордонних служб, особливо сусідніх з Україною держав;

значним педагогічним потенціалом, закладеним у змісті гуманітарних та соціальних дисциплін щодо розвитку правової культури курсантів, і недостатніми за різноманітністю конструкцій і рівнем складності дидактичними та виховними засобами, які використовуються під час вивчення цих дисциплін;

наявністю у курсантів широкого світогляду, комунікативної мобільності, здатності й прагнення виявити себе як сучасну особистість і традиційними настановами науково-педагогічного складу ВНЗ щодо організації роботи з курсантами на єдиних виховних принципах;

необхідністю формування правової культури курсантів та офіцерів на засадах складної, поліфункціональної педагогічної системи і відсутністю у сучасній вітчизняній військовій педагогіці фундаментальних праць, у яких були б розкриті положення системного підходу до зазначеної проблеми.

Ці суперечності негативно позначаються на формуванні правової культури курсантів та офіцерів. З їх успішним усуненням пов'язана можливість ефективного розвитку досліджуваного феномена.

Таким чином, недостатні теоретична дослідженість і прикладна розробленість проблеми формування правової культури офіцерів-прикордонників у педагогічно-психологічній літературі з позицій системного підходу, потреба в удосконаленні навчально-виховного процесу щодо формування цієї якості офіцерів зумовили вибір теми

дисертаційного дослідження: “Теоретичні і методичні засади формування правової культури офіцерського складу Державної прикордонної служби України”.

Зв’язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано відповідно до перспективного плану дисертаційних досліджень у ДПСУ в 2005–2010 роках та в рамках тем науково-дослідних робіт: “Формування правової культури офіцерів-прикордонників: історико-теоретичне та емпіричне обґрунтування” (шифр 206-0016 К “Культура”), “Поліфункціональна педагогічна система формування правової культури офіцерів-прикордонників” (шифр 208-0021 А “Система”).

Тема дисертації затверджена вченою радою Національної академії Державної прикордонної служби України (НАДПСУ) 29 листопада 2005 року (протокол № 3) та узгоджена у Раді з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології в Україні 21 березня 2006 року (протокол № 3).

Мета дослідження полягає у теоретичному обґрунтуванні, технологічній інтерпретації та експериментальній перевірці поліфункціональної педагогічної системи формування правової культури офіцерів Державної прикордонної служби України.

Концепція дослідження. Мета роботи, її науково-теоретичні засади, специфіка професійної діяльності офіцерів-прикордонників під час навчання у ВНЗ та в умовах службової діяльності зумовлюють визначення концептуальних положень дослідження, які потребують обґрунтування на методологічному, теоретичному та технологічному рівнях.

Методологічний рівень відображає взаємозв’язок наукових підходів до вивчення проблеми формування правової культури офіцерів-прикордонників, які ґрунтуються на положеннях теорії пізнання, теорії систем, а також філософії освіти, низці концептуальних положень філософської, психологічної та педагогічної наук, теорії особистості, її розвитку, формування та професійного становлення; гуманізації та гуманітаризації, культурологічної спрямованості освіти і виховання, положень щодо полікультурності, ролі національної культури у формуванні особистості, єдності загальнолюдських та національних цінностей; положень військової педагогіки і психології щодо особливостей підготовки та виховної діяльності офіцерів.

Багатовимірність аналізу педагогічної реальності щодо формування правової культури офіцерів-прикордонників виявляється в культурологічних, аксіологічних та онтологічних аспектах. Правова культура відіграє вирішальну роль у трансформації суспільного життя країни та її військових формувань. Методологічні засади її формування нерозривно пов’язані з ідеєю сучасної науки про культуру як сукупність матеріальних і духовних цінностей людства, специфічний спосіб людської діяльності, важливий засіб цілісного формування особистості й процесу її творчої самореалізації. У цьому зв’язку формування правової

культури офіцерів-прикордонників розглядаємо в контексті інтеграції їх особистісного, інтелектуального і професійного зростання з урахуванням особливостей соціокультурного середовища.

Культурологічний концепт як методологічна основа дослідження нерозривно пов'язаний із такими підходами:

історико-аналітичним – передбачає аналіз формування правової культури офіцерів-прикордонників з урахуванням цінного минулого досвіду на різних етапах становлення і розвитку ДПСУ;

компетентнісним – сприяє чіткій спрямованості навчально-виховного процесу на формування і визначення готовності офіцера до виконання професійних дій в умовах, що змінюються: оперативного вибору способів діяльності, етичної взаємодії з іншими людьми, неадаптивної стратегії поведінки, дотримання ціннісних орієнтацій тощо;

надпредметним (міждисциплінарним) – уможливорює реалізацію міждисциплінарних зв'язків, знань з різних галузей наук (педагогіки, психології, філософії, соціології, правознавства, правової деонтології, міжнародного публічного права, військових дисциплін тощо) у процесі формування правової культури офіцерів-прикордонників;

системним – забезпечує можливість виокремлювати певні системотвірні властивості, що об'єднують усі компоненти системи в єдине ціле, установлювати ієрархію зв'язків і конструювати самодостатню логічну структуру системи з урахуванням чинників впливу соціального середовища на процес, що вивчається.

Теоретичний рівень визначає комплекс вихідних даних, параметрів, дефініцій, без яких неможливе розуміння сутності досліджуваного процесу і містить наукове обґрунтування моделі поліфункціональної педагогічної системи формування правової культури офіцерського складу ДПСУ.

Концептуальна основа моделі поліфункціональної педагогічної системи формування правової культури офіцерського складу ДПСУ передбачає: мету (сформувати у курсантів стійкі правові якості, які мають виражену професійну спрямованість), принципи (науковості, оптимізації, демократизації, гуманізації, компетентності, об'єктивності та повноти інформації, правильного добору та використання кадрів, ініціативи й активності), закономірності (залежність формування правової культури від соціокультурних особливостей суспільства, пріоритет загальнолюдських цінностей у формуванні правової культури, залежність ефективності формування правової культури від характеру стосунків між вихователями і вихованцями, реалізацію системного підходу у формуванні правової культури, залежність ефективності формування правової культури від взаємозв'язку між засобами і метою виховання), функції (інтегративну, регулювальну та розвивальну).

Концепція формування правової культури офіцера-прикордонника базується на положеннях: концепції аксіологічного тлумачення права; концепції правового виховання; концепції правової держави; культурологічної концепції юридичної деонтології; концепції “ідеальної моделі” формування правової культури особи.

Технологічний рівень визначає процесуальну конструкцію поліфункціональної педагогічної системи та її науково-методичне забезпечення. Технологічність виявляється у системному визначенні, створенні та застосуванні усіх компонентів навчально-виховного процесу з урахуванням технічних, особистісних ресурсів та їх взаємодії з метою оптимізації формування правової культури офіцера-прикордонника.

Сукупність форм, методів і заходів системи формування правової культури офіцерів-прикордонників реалізується за такими напрямками: поглиблення правових знань майбутніх офіцерів-прикордонників у навчально-виховному процесі вищих навчальних закладів, правове виховання курсантів-прикордонників з урахуванням специфіки майбутньої професійної діяльності, удосконалення керівництва процесом формування правової культури курсантів, реалізація заходів військово-соціальної роботи в умовах службової діяльності офіцерів-прикордонників та підвищення їх кваліфікації, підвищення правової культури офіцерів-прикордонників засобами науки. Оцінка ефективності сформованості правової культури у офіцерів-прикордонників має системний характер, передбачає досягнення мети та здійснюється з використанням діагностичного інструментарію.

Представлені наукові положення стали підґрунтям для **гіпотези дослідження**. В її основу покладено припущення, що рівень правової культури офіцерів-прикордонників суттєво підвищиться, якщо її формування здійснюватиметься безперервно і поетапно (в умовах ВНЗ, у період стажування на кордоні, під час служби) відповідно до сучасних вимог, стандартів діяльності ДПСУ, прикордонних підрозділів Європи і світу. Формування правової культури офіцерського складу ДПСУ буде ефективним, якщо його організувати у вигляді реалізації педагогічної системи, системотвірним чинником якої визначити діагностично задану мету – формування стійких правових якостей з чітко вираженою професійною спрямованістю.

Часткові гіпотези ґрунтуються на припущенні, що ефективність підготовки офіцерських кадрів для ДПСУ значно підвищиться, якщо буде впроваджено у навчально-виховний процес:

системний підхід на основі єдності мети, функцій, принципів, змісту, закономірностей, програмно-методичного забезпечення, адекватних сучасним вимогам і специфічності ДПСУ;

компетентнісний підхід щодо визначення моделі сучасного офіцера-прикордонника із розвиненою правовою культурою;

аналіз вузівського стану сформованості правової культури як базового у змістовому і компетентному аспектах, стану розвитку правової культури в період набуття загальної професійної майстерності, навчання в умовах удосконалення, післядипломної підготовки (курси, стажування тощо);

сучасну поліфункціональну педагогічну систему, яка б включала: концепцію формування правової культури офіцерів, процесуальну частину, науково-методичне забезпечення (застосування імітаційних інтерактивних методів, тренінгів, комп'ютерних програм, єдиної Європейської кредитно-трансферної організації навчального процесу.

Завдання дослідження:

1. На основі історико-теоретичного аналізу літератури з проблеми виявити особливості та специфіку еволюційного розвитку правової культури у військових формуваннях зарубіжних країн та України.

2. Проаналізувати досвід формування правової культури в іноземних арміях, Збройних Силах і Державній прикордонній службі України з метою виявлення особливостей його сучасного стану.

3. На основі компетентнісного підходу розробити модель офіцера-прикордонника з урахуванням змін у підходах до охорони державного кордону за умов подальшого розвитку ДПСУ як правоохоронного органу спеціального призначення.

4. Узагальнити теоретичні основи формування правової культури у військовослужбовців та розробити концепцію формування правової культури в офіцерів-прикордонників.

5. Науково обґрунтувати поліфункціональну педагогічну систему формування правової культури в офіцерів Державної прикордонної служби України.

6. Уточнити критерії, показники та рівні сформованості правової культури в офіцерського складу ДПСУ.

7. Розробити науково-методичне забезпечення реалізації системи формування правової культури майбутніх офіцерів-прикордонників Державної прикордонної служби України.

8. Експериментально перевірити ефективність запропонованої поліфункціональної педагогічної системи формування правової культури у офіцерів Державної прикордонної служби України.

Об'єкт дослідження – правова культура офіцерів-прикордонників як компонент їх професійної підготовки.

Предмет дослідження – теорія і методика формування правової культури офіцерів-прикордонників.

Методологічною основою дослідження є:

багатовимірний підхід до аналізу педагогічної реальності, який вивчається в культурологічних, аксіологічних та онтологічних аспектах;

ідеї і концепції сучасної науки про культуру як сукупність матеріальних і духовних цінностей людства, специфічний спосіб людської діяльності, важливий засіб цілісного формування особистості й процесу її творчої самореалізації, вирішальна роль правової культури у трансформації суспільного життя країни та її військових формувань, сутність навчально-виховного процесу як специфічної форми суспільної діяльності;

загальнофілософські та соціально-педагогічні положення теорії особистості;

положення вітчизняної військово-педагогічної та психологічної науки стосовно вимог до рівня сформованості правової культури в офіцерів-прикордонників.

Дослідження здійснювалось на основі концепції безперервної і цілісної професійної підготовки кадрів у вищих військових навчальних закладах (ВВНЗ) та будувалося з урахуванням положень Конституції, законів України, статутів Збройних Сил України, згідно з сучасними вимогами до рівня професіоналізму науково-педагогічного складу ВВНЗ і директивних документів Адміністрації ДПСУ щодо організації навчально-виховного процесу в НАДПСУ.

Теоретичну основу дослідження становлять висновки та положення: системно-структурного підходу до аналізу педагогічних явищ і процесів (В. Бутенко, М. Галагузова, С. Гончаренко, Р. Гуревич, Й. Гушулей, І. Зязюн, В. Кушнір, Н. Ничкало, М. Сметанський, Г. Селевко, Г. Терещук, Б. Шиян); психологічної (І. Бех, Б. Олексієнко, М. Савчин, О. Сафін, С. Максименко, Є. Потапчук) і педагогічної наук (Г. Васянович, В. Кравець, А. Макаренко, Р. Макаров, О. Пометун, О. Сухомлинська, В. Сухомлинський, К. Ушинський, М. Фіцула) щодо розвитку правових якостей особистості; теорії педагогічних систем (В. Пікельна, Г. Троцько); педагогіки та психології військового виховання (О. Барабанщиков, А. Галімов, І. Грязнов, Д. Іщенко, В. Маслов, М. Нецадим, В. Синьов, Г. Темко, В. Ягупов).

Для досягнення поставленої мети, вирішення завдань і перевірки гіпотези використовувалися адекватні авторському задуму **методи дослідження**:

теоретичні методи: ретроспективний і порівняльний аналіз філософської, психологічної та педагогічної літератури з проблеми дослідження для визначення підходів до формування правової культури у військовослужбовців в Україні та в іноземних арміях; аналіз і синтез отриманих даних для уточнення сутності й особливостей формування правової культури майбутніх офіцерів-прикордонників; систематизація та узагальнення теоретичних положень у процесі визначення й уточнення концептуальних засад виховного процесу у ВВНЗ; моделювання і класифікація педагогічних процесів і явищ для прогнозування динаміки їх змін під час побудови структури поліфункціональної педагогічної

системи формування правової культури офіцерів ДПСУ; узагальнення й корекція теоретико-методологічних позицій та експериментальних даних дослідження у процесі наукового обґрунтування принципів реалізації поліфункціональної педагогічної системи формування правової культури офіцерів ДПСУ;

емпіричні методи: вивчення виховного досвіду ВВНЗ, анкетування, письмове опитування, тестування, бесіди-інтерв'ю, пряме й опосередковане педагогічне спостереження, аналіз поведінки курсантів, метод експертних оцінок застосовувались з метою діагностики стану сформованості правової культури, виявлення недоліків у виховній роботі з курсантами, факторів виховного впливу тощо; пошуковий та пілотажний педагогічні експерименти для оцінки стану правової культури на початковому етапі дослідно-експериментальної роботи, констатувальний і формувальний педагогічні експерименти використовувались для перевірки ефективності усієї поліфункціональної педагогічної системи формування правової культури офіцерів ДПСУ та окремих її структурних компонентів;

методи математичної статистики застосовувались для обробки даних педагогічного експерименту, перевірки вірогідності отриманих результатів дослідження щодо структури, змісту, науково-методичного забезпечення ефективного функціонування теоретично обґрунтованої поліфункціональної педагогічної системи формування правової культури офіцерів ДПСУ.

Експериментальна база дослідження. Дослідження проводилось в органах та підрозділах ДПСУ. Основною базою експериментальної роботи була НАДПСУ, де перевірялась ефективність поліфункціональної педагогічної системи формування правової культури офіцерів ДПСУ. Усього різними видами дослідження було охоплено 1 670 курсантів та 660 осіб командно-викладацького складу.

Дослідження проводилось у три **етапи** протягом 2003–2009 років.

Перший етап – аналітично-прогностичний (2003–2004 рр.) – передбачав: теоретичний аналіз філософської, психологічної та педагогічної літератури для поглибленого вивчення проблеми дослідження; аналіз історичного досвіду, сучасних концепцій щодо формування правової культури у світі та Україні; визначення вихідних позицій дослідження, мети, основних завдань; вивчення й аналіз стану сформованості правової культури у ДПСУ; визначення специфіки впливу зовнішніх і внутрішніх чинників на формування правової культури у майбутніх офіцерів-прикордонників.

Другий етап – змістово-процесуальний (2004–2008 рр.) – охоплював обґрунтування концепції формування правової культури в офіцерів-прикордонників; удосконалення критеріїв, показників і рівнів сформованості правової культури курсантів та офіцерів;

розробку структури і змістовного наповнення поліфункціональної педагогічної системи формування правової культури офіцерів ДПСУ. На цьому етапі здійснено низку констатувальних і формувальних експериментів для перевірки окремих елементів педагогічної системи та її цілісної структури; розпочато впровадження у практику поліфункціональної педагогічної системи формування правової культури офіцерів ДПСУ.

Третій етап – завершально-корекційний (2008–2009 рр.) – включав аналіз і математичну обробку результатів формувального педагогічного експерименту; корекцію окремих складових запропонованої поліфункціональної педагогічної системи формування правової культури офіцерів ДПСУ, узагальнення результатів експериментальної роботи; уточнення практичних висновків та рекомендацій; проведення заходів щодо поширеного впровадження одержаних результатів у навчально-виховний процес ВВНЗ України; здійснення літературного оформлення дисертації.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у визначенні й обґрунтуванні теоретичних і методичних засад формування правової культури офіцерів-прикордонників.

Уперше:

розроблено концепцію безперервного формування правової культури офіцерського складу ДПСУ, яка розглядається на методологічному, теоретичному та технологічному рівнях і ураховує: специфіку навчально-пізнавальної та професійної діяльності курсантів під час навчання у ВНЗ та офіцерів-прикордонників в умовах службової діяльності; положення культурологічного, історико-аналітичного, компетентнісного та системного підходів; поетапний характер, наступність і резервність правової освіти; нерозривність формування правової культури з морально-етичними нормами поведінки й оперативно-службовою діяльністю офіцерів на кордоні України;

на основі компетентнісного підходу розроблено модель офіцера-прикордонника з урахуванням напрямів розвитку ДПСУ як правоохоронного органу спеціального призначення, яка містить соціальний, професійний і культурний блоки;

обґрунтовано поліфункціональну педагогічну систему формування правової культури офіцерів ДПСУ, компонентами якої є: концептуальна основа (мета, принципи, закономірності, функції), процесуальна частина (навчальні заклади, курси, органи ДПСУ, суб'єкт-об'єкти формування правової культури, зв'язки між компонентами), науково-методичне забезпечення (робочі програми та тематичні плани навчальних дисциплін, навчальні та методичні посібники, наочні та технічні засоби навчання, напрямки забезпечення). Системотвірним чинником системи є мета – сформувати в офіцерів стійкі правові якості, які мають чітко виражену професійну спрямованість;

визначено напрямки науково-методичного забезпечення як технологічної складової реалізації поліфункціональної педагогічної системи формування правової культури офіцерів ДПСУ: поглиблення правових знань майбутніх офіцерів-прикордонників у навчально-виховному процесі вищих навчальних закладів, правове виховання курсантів-прикордонників з урахуванням специфіки майбутньої професійної діяльності, удосконалення керівництва процесом формування правової культури курсантів, реалізація заходів військово-соціальної роботи в умовах службової діяльності офіцерів-прикордонників та підвищення їх кваліфікації, підвищення правової культури офіцерів-прикордонників засобами науки.

Удосконалено: критерії (орієнтовно-спонукальний, поведінково-діяльнісний, потенційно-перспективний), показники і рівні сформованості правової культури курсантів.

Набули подальшого розвитку: категорії та поняття правової культури офіцерів ДПСУ (правова культура офіцера-прикордонника, правова свідомість офіцера, правове мислення, службова честь, службова гідність і службова репутація офіцера); виявлення специфіки та сучасного стану правової культури майбутніх офіцерів-прикордонників; визначення стану формування правової культури офіцерів у збройних силах зарубіжних країн, який свідчить, що у цих державах розроблено державні стратегії, які відображають національні й етнічні традиції та особливості, засновані на міжнародних стандартах викладання прав людини.

Теоретичне значення дослідження: на основі здійсненого історико-теоретичного аналізу виявлено особливості еволюційного розвитку проблеми формування правової культури у військових формуваннях України та зарубіжних країн і визначено концептуальні підходи до формування правової культури офіцерів-прикордонників; систематизовано й розвинуто категоріально-понятійний апарат, який розкриває науково-педагогічну сутність і парадигму теорії формування правової культури офіцерів-прикордонників; обґрунтовано концептуальні підходи до формування правової культури офіцерів-прикордонників з урахуванням її поліфункціональної та надпредметної структури; теоретично інтерпретовано зв'язки між компонентами педагогічної системи формування правової культури офіцерів ДПСУ.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає: у створенні науково-методичного забезпечення реалізації системи формування правової культури в офіцерів-прикордонників; розробці типових завдань діяльності майбутнього офіцера ДПСУ тактичного рівня за напрямком підготовки “Охорона та захист державного кордону” під час здійснення правоохоронних оперативно-службових функцій; розробці методик (соціалізації курсантів-прикордонників в умовах ВНЗ протягом 4 років навчання; перспективного планування правового виховання майбутніх офіцерів-прикордонників, оцінки сформованості

правової культури офіцерського складу, правового самовиховання офіцерського складу в умовах службової діяльності) та методичних рекомендацій офіцерам-прикордонникам (щодо вдосконалення правової культури у підлеглих, аналізу стану дисципліни у підрозділі, організації роботи зі зміцнення військової дисципліни під час виконання оперативно-службових завдань, проведення попереджувальної розмови з військовослужбовцем, здатним до порушень, організації занять з молодшими командирами з метою навчання їх дисциплінарної практики та профілактики правопорушень, застосування аналогії закону й аналогії права, адаптації молодого офіцера до умов служби в підрозділах ДПСУ).

Запропонована автором поліфункціональна педагогічна система формування правової культури офіцерів ДПСУ може застосовуватись командним складом органів та підрозділів для покращення результатів оперативно-службової діяльності. Одержані результати можуть бути використані під час створення методичних посібників із військової педагогіки та психології, історії, для налагодження сучасної системи виховної роботи у військових формуваннях України.

Обґрунтовані в дослідженні результати **впроваджено** в навчально-виховний процес: НАДПСУ (акт реалізації від 5.01.2009), Університету цивільного захисту України (акт реалізації від 17.02.2009), Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка (акт реалізації від 3.12.2008), Національної академії оборони України (акт реалізації від 3.02.2009), факультету військової підготовки Подільського державного аграрно-технічного університету (акт реалізації від 23.12.2008), Академії внутрішніх військ МВС України (акт реалізації від 21.01.2009).

Особистий внесок здобувача. Усі висвітлені у дисертації наукові результати одержані автором самостійно.

У навчальному посібнику “Етикет в житті військовослужбовців”, написаному у співавторстві, дисертанту належить визначення особливостей правової деонтології прикордонника.

У статтях, опублікованих у співавторстві, особистим внеском здобувача є такі аспекти: “Обґрунтування складових правової соціалізації особистості майбутнього офіцера-прикордонника” – визначення етапів та теоретичних засад правової соціалізації особистості курсанта-прикордонника; “Удосконалення керівництва формуванням правової культури у курсантів-прикордонників” – обґрунтування вимог, керуючись якими можна значною мірою підвищити ефективність управлінської діяльності та методів, комплексне застосування яких забезпечує необхідний результат; “Психолого-педагогічний аналіз особливостей формування правової культури офіцерського складу Державної прикордонної служби України” – визначення недоліків, труднощів формування правової культури в офіцерського складу та

чинників, які впливають на зазначений процес; “Урахування ціннісних орієнтацій особистості у формуванні правової культури офіцерів-прикордонників” – визначення складових концепції формування правової культури в офіцерського складу ДПСУ; “Правове виховання як складова формування правової культури у курсантів-прикордонників” – обґрунтування форм та методів правового виховання курсантів-прикордонників як складової науково-методичного забезпечення поліфункціональної педагогічної системи формування правової культури офіцерів ДПСУ.

Вірогідність здобутих результатів дослідження забезпечується: методологічною та теоретичною обґрунтованістю наукових положень, які визначають логічну конструкцію поліфункціональної системи формування правової культури офіцерів ДПСУ та ієрархічні зв’язки між її компонентами; застосуванням комплексу методів, адекватних меті та завданням дослідження, поєднанням теоретичних і емпіричних методів; тривалим періодом (2003–2009 рр.) дослідно-пошукової роботи; перевіркою теоретично обґрунтованих результатів експериментальних досліджень із залученням репрезентативної вибірки курсантів (1 670 осіб) та математичною обробкою одержаних кількісних даних експерименту; логічним і систематичним поєднанням якісного та кількісно-фактологічного аналізу результатів; ґрунтовною апробацією теоретико-методичних засад досліджуваної проблеми і широким упровадженням прикладних розробок.

На захист вносяться:

1. Модель майбутнього офіцера-прикордонника – випускника НАДПСУ.
2. Концепція формування правової культури майбутніх офіцерів-прикордонників, яка у концентрованому вигляді відображає теоретико-методичні засади правової культури курсантів-прикордонників з урахуванням специфіки їх майбутньої професійної діяльності.
3. Система формування правової культури майбутніх офіцерів-прикордонників як поліфункціональна педагогічна система з наявністю ієрархічних зв’язків та зв’язків управління.
4. Науково-методичне забезпечення реалізації системи формування правової культури майбутніх офіцерів-прикордонників.

Апробація результатів дослідження. Основні теоретичні, експериментальні та прикладні результати проведених досліджень, а також концептуальні положення та узагальнені висновки були представлені у формі доповідей і отримали схвалення на 15 наукових, науково-практичних і науково-методичних конференціях і семінарах різного рівня:

міжнародних: “Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, досвід, проблеми” (Вінниця, 2008 р.), “Військова освіта та

наука: сьогодення та майбутнє” (Київ, 2008 р.), “Актуальні проблеми економічної безпеки та митної політики України” (Дніпропетровськ, 2008 р.), “Сучасні проблеми освіти: управлінський аспект” (Переяслав-Хмельницький, 2008 р.), “Развитие военного образования: проблемы, тенденции и перспективы” (Алматы, 2009 р.);

всеукраїнських: “Актуальні проблеми підготовки майбутніх офіцерів-прикордонників до виховної роботи з особовим складом” (Хмельницький, 2004 р.), “Сучасні тенденції та перспективи розвитку освіти і науки у вищих навчальних закладах України” (Хмельницький, 2006 р.), “Сучасні психолого-педагогічні тенденції розвитку освіти у вищих навчальних закладах України” (Хмельницький, 2007 р.), “Проблеми теорії та практики реалізації правоохоронних функцій в охороні державного кордону” (Хмельницький, 2007 р.), “Освітньо-наукове забезпечення діяльності правоохоронних органів України” (Хмельницький, 2008 р.);

регіональних: “Педагогічні технології підготовки спеціалістів в сучасних умовах розвитку вищої освіти” (Хмельницький, 2004 р.), “Підготовка фахівця у вищій школі: проблеми та перспективи” (Хмельницький, 2006 р.), “Болонський процес та проблеми підготовки науково-педагогічних кадрів” (Хмельницький, 2006 р.), “Пріоритетні напрямки підвищення ефективності діяльності правоохоронних структур і військових формувань України” (Хмельницький, 2007 р.), “Проблеми якості практичної підготовки фахівців в умовах реформування вищої освіти” (Хмельницький, 2007 р.).

Про отримані результати та висновки дисертаційної роботи доповідалося на засіданнях: вченої ради НАДПСУ, міжфакультетських семінарах і нарадах академії (2003–2008 рр.).

Публікації. Основні результати дослідження відображені у 47 публікаціях, у тому числі: 1 монографії, 1 навчальному посібнику, 32 статтях у провідних фахових виданнях, 3 статтях у збірниках наукових праць і журналах, 10 статтях і тезах доповідей у збірниках матеріалів конференцій, з них 41 праця є одноосібною.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук “Педагогічні умови формування потреби в професійній самореалізації курсантів-прикордонників” була захищена у 2003 році, її матеріали в тексті докторської дисертації не використовувались.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. Основний текст дисертації викладено на 349 сторінках, повний обсяг дисертації становить 423 сторінки. Ілюстрації та окремі матеріали наведено у 9 таблицях та 4 рисунках, у 4 додатках, які подано на 17 сторінках. Список використаних джерел складає 412 найменувань на 46 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дисертації, визначено об'єкт, предмет, мету, завдання, гіпотезу і методи дослідження, обґрунтовано наукову новизну, представлено практичне значення роботи, особистий внесок автора, наведено відомості про апробацію та впровадження її результатів у практику.

У **першому розділі** – **“Формування правової культури у офіцерів-прикордонників як соціально-педагогічна проблема”** – визначено сучасні соціально-педагогічні вимоги до правової культури військовослужбовців-прикордонників, здійснено ретроспективний аналіз формування правової культури військовослужбовців Збройних Сил України, виявлено особливості формування правової культури офіцерського складу ДПСУ, збройних сил зарубіжних країн та країн НАТО, проведено теоретичний аналіз і узагальнення психолого-педагогічної літератури з проблеми формування правової культури у офіцерів-прикордонників.

Думки, погляди і переконання суспільства, що утворюють моральну, політичну силу держави, насамперед формуються під впливом освіти та виховання. Розвинена культура суспільства обумовлює найкращі форми його політичного, громадського життя, і навпаки, нездоровий, низький рівень культури суспільства є джерелом занепаду всього життя. Для добробуту держави найвищою мірою важливо розвинути і зміцнити освіту та виховання, дати їм здоровий напрям, зробити їх корисним інструментом загального благополуччя в майбутньому.

Різні аспекти формування правової культури особистості у галузі юридичних наук вивчали науковці: О. Андрушко, О. Ануфрієнко, П. Білий, О. Ганзенко, І. Зеленко, П. Макушев, О. Менюк, І. Осика, Р. Сербин, А. Скуратівський, С. Сливка, В. Співак, С. Станік, В. Хома та ін.

Педагогічний аспект проблеми формування правої культури особистості здобуває чільну роль, тому що педагогіка багато в чому визначає рівень розвитку суспільства. У галузі педагогічної науки формування правової культури особистості досліджували В. Безбородий, Д. Бойко, Г. Васянович, В. Владимірова, І. Грязнов, В. Дубровський, В. Іова, М. Подберезський, М. Щербань, М. Фіцула, Г. Яворська та ін.

Людство з незапам'ятних часів прагне зробити юриспруденцію наукою про мистецтво доброго і справедливого. З розвитком цивілізації і принципів гуманізму все більше виявлялася загальнолюдська цінність права. Це простежується майже в усіх народів світу. У їх мові, культурі поняття закону здавна пов'язувалося з правдою і справедливістю. Сила права, законів визначається не їхньою логічною бездоганністю і не могутністю карального

апарату. Вона заснована на здатності права виразити волю народу і його прагнення. Саме при цьому право і правова держава стають надійною опорою цивілізованого суспільства.

Право завжди діє серед людей, воно є ніби посередником між людьми і державою. І в давнину люди шукали у законі заступництва, безпеки, сподівалися на захист своїх прав та інтересів, а під час екстремальних ситуацій бачили у законі свій останній шанс на порятунок. Знамениті юристи стародавності вважали, що права чесних людей можуть бути дотримані лише в тому випадку, якщо вони забезпечені і найогиднішій особистості.

Аналізуючи культуру загиблих цивілізацій, можна знайти корені сучасних державно-правових інститутів і споконвічні джерела юриспруденції, законотворчості. Поняття права, закону в історії людства виникає як результат спільного осмислення того, що значно вигідніше вирішувати неминучі спори, конфлікти не через постійні суперечки чи воєнні конфлікти, а шляхом суворого дотримання створених суспільством правил.

Результати проведеного ретроспективного аналізу свідчать, що у Стародавньому світі існували правила, які містили певні обмеження щодо права воюючих сторін завдавати шкоди противнику, вони забезпечували захист певним категоріям осіб. До осіб, яким надавався захист, належали жінки, діти й особи похилого віку, роззброєні комбатанти та військовополонені. Заборонялося застосовувати віроломні засоби ведення бою, зокрема отруту, запалювальні стріли тощо.

Удосконалення міжнародного правового законодавства з ведення збройних конфліктів відбувалося тривалий термін. У Новий та Новітній час розробляються перші концепції міжнародного права в галузі ведення бойових дій, здійснюється осмислення “природного права” як основи права міжнародного. Міжнародне гуманітарне право, по-перше, обмежує вибір засобів і методів ведення воєнних дій і, по-друге, зобов’язує воюючі сторони щадити осіб, які не беруть участі у бойових діях.

Стан сформованості правової культури офіцерів у збройних силах зарубіжних країн свідчить про те, що у цих державах розроблено державні стратегії, які відображають національні й етнічні традиції й особливості, засновані на міжнародних стандартах уявлення прав людини; визначено мету і завдання введення курсів у навчально-виховні процеси ВВНЗ, при цьому або інтегруючи їх в інші навчальні дисципліни, або виділяючи як окремий предмет; визначено найважливіші компоненти: зміст, форми й методи викладання і підготовки педагогічних кадрів.

Аналіз системи формування правової культури особового складу армій країн НАТО дає змогу виявити деякі основні її риси й особливості: існування відповідного законодавчого апарату в усіх структурах організаційної побудови збройних сил; розгалуженість і чітку підпорядкованість різних служб та органів; наявність у розпорядженні органів керування

могутньої матеріальної і фінансової бази у поєднанні з численним висококваліфікованим кадровим складом; чітко визначену базу правового виховання; високоякісне законодавче забезпечення; цілеспрямованість і масштабність заходів правового виховання; комплексний підхід до завдань, що вирішуються; нерозривну єдність процесу навчання і виховання.

Аналіз результатів експериментальної роботи дав можливість визначити причини труднощів формування правової культури у курсантів НАДПСУ. До них належать: відсутність в організації навчально-виховного процесу в академії системи формування у курсантів правової культури; недостатнє залучення курсантів до активної культурно-масової діяльності, а також слабке використання можливостей культурних закладів міста й області для формування загальної культури у курсантів; слабке використання можливостей військового стажування на кордоні в інтересах формування правової культури курсантів; недостатнє врахування думок, настроїв і пропозицій курсантів з боку їх командирів підрозділів.

Зовнішні чинники, що впливають на процес формування правової культури військовослужбовців-прикордонників, – це недоліки системи політичної та економічної організації суспільства. Існування ж внутрішніх чинників базується на особливостях прикордонної системи. До них належать: особливості прикордонної служби і діяльності; умови навчання у ВНЗ; характер виховної роботи із курсантами, колективами курсантів; культура спілкування; процес правового виховання, який повинен передбачати формування у курсанта звичок поведінки відповідно до правових норм.

Під час експериментальної роботи було проведено експертизу діючих освітньо-кваліфікаційних характеристик і навчальних програм, відповідно до яких здійснюється підготовка фахівців у НАДПСУ, проведено порівняльний аналіз підходів до підготовки офіцерів-прикордонників в інших правоохоронних навчальних закладах МВС України.

За результатами експериментальної роботи встановлено, що випускник НАДПСУ відповідно до посади, що буде обіймати, повинен бути компетентним виконувати певний перелік оперативно-службових функцій. Їх було представлено у трьох блоках компетенцій. Кожному з цих блоків відповідають знання, уміння, навички, ціннісні орієнтації щодо вирішення типового завдання діяльності. На підставі цього у 2003 році було розроблено модель офіцера-прикордонника з урахуванням змін у підходах до охорони державного кордону за умов подальшого розвитку ДПСУ як правоохоронного органу спеціального призначення.

У другому розділі – **“Теоретичні основи формування правової культури у офіцерів-прикордонників”** – визначено концептуальні підходи до формування правової культури офіцерського складу ДПСУ, обґрунтовано концепцію формування правової культури

офіцерського складу ДПСУ, змодельовано поліфункціональну педагогічну систему формування правової культури офіцерів-прикордонників.

У дослідженні з урахуванням особливостей оперативно-службової діяльності прикордонників конкретизовані такі поняття, як правова культура офіцера-прикордонника, правова свідомість офіцера, службова честь, службова гідність і службова репутація офіцера.

Проведений аналіз правових концепцій дав можливість визначити основні підходи до формування правової культури особистості військовослужбовців, до яких належать: концепція аксіологічного тлумачення права; концепція правового виховання; концепція правової держави; культурологічна концепція юридичної деонтології; концепція “ідеальної моделі” формування правової культури особи.

Теоретичні основи, аналіз сучасного стану формування правової культури визначили провідні ідеї створення концепції формування правової культури в офіцерів-прикордонників, яка визначає загальні і спеціальні компетенції майбутніх офіцерів-прикордонників, пропонує методологію (підходи, принципи, закономірності, функції) формування компонентів правової культури офіцерського складу, урахує специфіку професійної діяльності офіцерів-прикордонників, аналізує та визначає шляхи оптимізації навчальних планів та програм ВНЗ, визначає вимоги до навчально-методичного забезпечення, пропонує методики формування спеціальних компетенцій у курсантів.

Створенням моделей педагогічних систем займались науковці І. Грязнов, І. Колодій, З. Кучер, О. Корольов, М. Красовицький, Л. Романишина, Ю. Семенов, Г. Терещук, Г. Троцько та ін. У процесі побудови моделі більш ретельно вивчалася структура оперативно-службової діяльності офіцера і зв'язок її складових елементів, враховувалися три взаємозалежні макросистеми, які існують у ДПСУ: оперативно-службова діяльність, професійна діяльність і вимоги до офіцера-прикордонника відповідно до освітньо-кваліфікаційної характеристики (ОКХ), навчально-виховний процес в органах та підрозділах ДПСУ.

Аналіз наукової літератури, експертне опитування викладачів НАДПСУ дали можливість визначити основні компоненти моделі системи, до яких належать: концептуальна основа (мета, принципи, закономірності, функції), процесуальна частина (навчальні заклади, курси, органи ДПСУ, суб'єкт-об'єкти формування правової культури, зв'язки між компонентами), програмно-методичне забезпечення (робочі програми та тематичні плани навчальних дисциплін, навчальні й методичні посібники, наочні та технічні засоби навчання, напрямки забезпечення) (див. рисунок 1).

Мета розробленої системи полягає в тому, щоб сформувати у курсантів стійкі правові якості, які мають виражену професійну спрямованість.

Важливим компонентом системи є *завдання* формування: правової культури офіцерів-прикордонників, а саме правової освіти (трансформація правових знань у переконання); звичок статутної поведінки, непримиренного ставлення до антиправових учинків, потреб та здатностей до правового самовдосконалення.

Процес формування правової культури офіцерського складу здійснюється відповідно до таких його основних *закономірностей*: залежність формування правової культури від соціокультурних особливостей суспільства (формування правової культури як суспільне явище); пріоритет загальнолюдських цінностей у формуванні правової культури; залежність ефективності формування правової культури від характеру стосунків між вихователями і вихованцями; реалізація системного підходу до формування правової культури; залежність ефективності формування правової культури від взаємозв'язку між засобами і метою виховання.

Формування правової культури офіцерів-прикордонників передбачає реалізацію вимог *принципів*: науковості (опора на положення таких наук, як педагогіка, психологія, соціологія та ін.); демократизації (надання прав та свобод, які проголошені Конституцією держави та регламентовані керівними документами ДПСУ); гуманізації (створення гуманних стосунків у колективах); компетентності (знання справи та вміння її виконувати); оптимізації (вибір найкращого варіанта з можливих, процес доведення системи до найкращого стану); об'єктивності та повноти інформації (кожен командир у межах своїх повноважень повинен знати реальну ситуацію, від якої залежить стан його діяльності, готовності підрозділу до виконання оперативно-службових завдань); правильного добору та використання кадрів; ініціативи й активності.

У системі формування правової культури офіцерів-прикордонників реалізуються *інтегрувальна, регулювальна та розвивальна функції*. Інтегрувальна поєднує в єдине ціле раніше розрізнені, неузгоджені виховні впливи. Регулювальна функція спрямована на впорядкування педагогічних процесів, на управління ними. Розвивальна функція забезпечує динаміку системи, що характеризується, з одного боку, оптимізацією її функціонування, а з іншого – її оновленням, удосконаленням.

Системний підхід не лише розширює коло *суб'єктів* навчально-виховного процесу, але й передбачає їхню високу активність, вимогливість до себе та інших. У цьому плані завдання особливої важливості – залучити до активної діяльності всіх суб'єктів навчально-виховного процесу, якнайшвидше й ефективніше перевести об'єкт виховання в суб'єкт. Не менш актуально, щоб у процесі формування правової культури офіцерів-прикордонників були задіяні всі суб'єкти виховного процесу: сержанти, прапорщики, офіцери; командний та науково-педагогічний склад; службові колективи.

Рис. 1. Модель поліфункціональної педагогічної системи формування правової культури офіцерського складу ДПСУ (→ ієрархічні зв'язки, → зв'язки розвитку)

Головним *об'єктом* формування правової культури офіцерів-прикордонників є особистість курсанта й офіцера. Одним з компонентів системи є *науково-методичне забезпечення* її реалізації. Основу реалізації багатогранного змісту формування правової культури офіцерів-прикордонників становить сформована в теорії і практиці система форм, методів та засобів, застосованих з урахуванням специфіки НАДПСУ й особливостей формування правової культури офіцерів-прикордонників в умовах службової діяльності. *Кінцевим результатом* дієвості системи є сформована правова культура офіцера-прикордонника.

Для реалізації можливостей системного підходу в процесі створення системи необхідно дотримуватись таких вимог: визначити мету функціонування системи, функціональні зв'язки підсистем і перелік вирішуваних ними завдань; урахувати всі (або як мінімум основні) чинники, що впливають на систему, і дослідити їх характеристики; розробити модель системи; визначити показники ефективності функціонування системи.

Під час моделювання необхідно було: визначити вимоги, запропоновані до моделі в цілому; з'ясувати, яким вимогам повинен відповідати кожний компонент моделі; розробити структурну схему моделі, що відображає основні функціональні взаємозв'язки між окремими компонентами системи; створити логічну схему змісту, засобів, форм і методів навчання; вирішити завдання оптимізації вихідних даних; розробити критерії, обґрунтувати методи добору змісту й принципи систематизації основних функцій моделі.

Системний підхід до визначення змісту, засобів і методів формування правової культури в офіцерів-прикордонників означає, що компоненти системи й різноманітні зв'язки як усередині, так і поза нею досліджуються не ізольовано, а в контексті їхніх взаємозв'язків і взаємозалежностей. У всякій функціональній системі відбувається обмін між її елементами або інформацією. Об'єднання елементів у функціональну структуру створює єдине ціле, що якісно відрізняється від її частин. Можливості виділеної або створеної цілеспрямованої системи завжди відрізнятимуться від можливостей елементів, що входять в систему. Нові якості, властиві системі в цілому, але не властиві жодному з її елементів окремо, є інтеграційними якостями системи.

Як у структурному, так і у функціональному відношенні система характеризується здатністю не тільки взаємозалежного, але і взаємопроникаючого впливу її компонентів. Взаємопроникнення забезпечує таке: функціонування одного компонента приводить до визначеного існування як усієї системи, так і тих її компонентів, що виявилися зв'язаними з компонентом дії; міжкомпонентні зв'язки мають характер дидактично виправданих способів дії і передають одночасно з інформацією її зміст.

Такий підхід вимагає, щоб система понять, закладена у змісті формування правової культури, була ефективною для результатів функціонування як у цілому, так і кожного з її компонентів, а шляхи ефективності функціонування визначалися в процесі встановлення контактів між компонентами системи й аналізу оперування поняттями в процесі експериментального дослідження. Такий підхід вимагав розгляду всіх зв'язків функціонування взаємозалежних компонентів у процесі навчально-виховного процесу, а також оцінки ймовірності розвитку очікуваних явищ на основі їх аналізу.

Моделювання зв'язків між компонентами системи формування правової культури офіцерського складу ДПСУ здійснювалось за таким алгоритмом: виокремлення елементів, що входять окремо до кожної підсистеми (компонента) функціональних наукових понять; встановлення і класифікація зовнішніх зв'язків цих елементів; визначення на основі аналізу сукупності зовнішніх зв'язків і принципів взаємодії в системі функціональних наукових понять; виділення серед безлічі внутрішніх зв'язків ієрархічних, системотвірних зв'язків розвитку, що забезпечують упорядкованість системи; виявлення в процесі вивчення упорядкованості структури й організації системи (структура виражає інваріантний аспект системи, а організація – кількісну характеристику і спрямованість упорядкованості).

У розробленій системі представлено два види зв'язків, а саме ієрархічні й розвитку, які зумовлюють зміни у функціонуванні. Системотвірним чинником системи формування правової культури в офіцерського складу ДПСУ визначено мету – сформувати у курсантів стійкі правові якості, які мають виражену професійну спрямованість. За допомогою розробленої моделі встановлюються види й елементи діяльності офіцера, необхідний перелік його знань, умінь та навичок і в результаті визначено зміст формування правової культури. Модель втілює в собі властивості реального об'єкта, і тому пізнання зосереджене на тих сторонах навчально-виховного процесу, що виділені для вивчення і є джерелом визначення змісту підготовки.

Моделювання дало змогу всебічно дослідити вимоги, запропоновані оперативнo-службовою діяльністю до змісту формування правової культури офіцера. За допомогою моделі педагогічної системи досліджено варіант навчально-виховного процесу, визначено наукові основи змісту формування правової культури офіцера-прикордонника.

У **третьому розділі – “Науково-методичне забезпечення реалізації поліфункціональної педагогічної системи формування правової культури у офіцерів-прикордонників”** – розкрито зміст науково-методичного забезпечення педагогічної системи формування правової культури у офіцерів-прикордонників та подано детальну характеристику його реалізації.

Знання загальнотеоретичних положень юридичних наук офіцерами-прикордонниками є важливим для правового вирішення проблем, які є у їх професійній діяльності.

Мета правової освіти курсантів полягає у формуванні високого рівня правосвідомості, що забезпечує єдність правових переконань, навичок правомірної поведінки у всіх сферах діяльності випускників. Правову освіту серед курсантів зорієнтовано на майбутню професійну діяльність. Для високого рівня правової культури це має істотне значення, оскільки для офіцера-прикордонника правові знання – це основа професійних знань, а розуміння значення правового регулювання, необхідності найсуворішого дотримання законності під час здійснення спеціальних функцій – їх результат.

Соціально-педагогічними умовами, які позитивно впливають на поглиблення правових знань у курсантів-прикордонників, є: розуміння та усвідомлення курсантами соціальної значущості права як регулятора суспільних відносин, як необхідної умови існування держави; формування на цій основі у курсантів інтересу до форм і засобів правової освіти; зв'язок правової освіти з практичною діяльністю курсантів під час стажування; здійснення правової освіти з урахуванням курсу навчання і вікових особливостей курсантів; поєднання різних методів, форм і засобів впливу, забезпечення послідовності освоєння правового матеріалу курсантами і повного охоплення їх діяльності правовиховними заходами; гнучкість правової освіти, ефективне використання її форм і методів в обстановці, що склалася, з урахуванням інтересів курсантів.

Правове виховання курсантів як складова формування їх правової культури обумовлене особливостями навчання в НАДПСУ і специфікою майбутньої служби офіцерів-прикордонників. Правове виховання курсантів-прикордонників – це систематична виховна діяльність, спрямована на формування у них правосвідомості, етично-правових переконань, системи правовідносин, звичок правомірної поведінки й неухильного виконання вимог законів і військових статутів. Мета правового виховання розглядається як перетворення зовнішніх нормативно-правових вимог у внутрішні потреби й погляди особистості офіцера, соціально-правові цінності – в особистісні ціннісно-правові якості майбутнього офіцера.

До основних складових правового виховання курсантів належать: комплексне засвоєння курсантами теоретичних правових знань; розкриття значення правової діяльності майбутнього офіцера-прикордонника в соціальному середовищі суспільства; висвітлення цінностей наслідків людської правової діяльності в історичному минулому і на сучасному етапі, оволодіння правовими цінностями української і світової культури; формування духовних цінностей у майбутніх офіцерів-прикордонників, спрямованих на розвиток інтелігентності, на основі правових знань; формування культури творчого правового мислення, схильності до якісного аналізу, творчого підходу до вирішення правових ситуацій,

подолання вузькопрофесійного стилю мислення; включення елементів правових знань в гуманітарні й військово-професійні дисципліни; розгляд правових дисциплін в їх розвитку; засвоєння знань в системі правових відносин і юридичних норм професійної діяльності; посилення правового аспекту під час професійної підготовки офіцерських кадрів в умовах службової діяльності; науково-методичне забезпечення правового виховання курсантів.

Одним із напрямків науково-методичного забезпечення реалізації системи формування правової культури у майбутніх офіцерів-прикордонників є вдосконалення управління зазначеним процесом. Здійснюючись в рамках загальнодержавної правовиховної системи, робота з формування правової культури у курсантів-прикордонників безпосередньо організовується навчальним закладом. Керують нею, командування та органи виховної роботи академії, які визначають основні напрями, що стоять перед правовиховною роботою у НАДПСУ, здійснюють контроль за виконанням вказівок з питань формування правової культури. З метою вдосконалення зазначеного процесу нами запропоновано перспективне планування на весь термін навчання курсантів. При цьому заходи з основних напрямів правового виховання розробляються за роками навчання і семестрами з використанням факультативних занять.

Важливим напрямком науково-методичного забезпечення є соціальний захист прикордонників, який розглядається нами як комплексна система заходів, здійснювана з метою забезпечення вільної та належної реалізації суб'єктивних прав особового складу, що включає судовий захист, законодавчі, економічні, організаційно-технічні й інші засоби та заходи, а також самозахист прикордонниками своїх прав.

До основних методів військово-соціальної роботи під час формування правової культури належать: правове інформування; індивідуальна військово-соціальна робота (індивідуальні доручення, завдання, надання допомоги, консультування та контроль); військово-соціальна робота в масштабі групи (групове консультування, терапія, тренінг); ігровий метод (включення особистості прикордонника в конкретні умови й обставини, задані окремим сценарієм, на певному фоні, що відображає характер службової діяльності); педагогічна корекція (сукупність прийомів і засобів, спрямованих на зміну деяких рис вдачі й поведінки співробітника); соціальна терапія (прийоми й засоби, що дають змогу забезпечити позитивність у взаємовідносинах конкретного прикордонника із соціальним середовищем, колективом і допомагають у розв'язанні соціальних проблем та конфліктів); терапія впливу (спосіб зміни поведінки прикордонників, що полягає у впливі на свідомість прикордонника особистим прикладом начальника, прикладами зразкових дій інших прикордонників).

Основними завданнями наукової діяльності під час формування правової культури є: проведення дисертаційних досліджень, спрямованих на підвищення ефективності охорони державного кордону та вдосконалення навчально-виховного процесу академії; опрацювання підручників, навчальних і навчально-методичних посібників для забезпечення навчально-виховного процесу академії та оперативно-службової діяльності органів охорони кордону; підготовка науково-педагогічних і наукових кадрів вищої кваліфікації для Державної прикордонної служби України; залучення слухачів і курсантів до військово-наукової, винахідницької і раціоналізаторської роботи, прищеплення їм навичок самостійних наукових досліджень, поглиблення їхніх знань.

Серед головних напрямків наукової діяльності академії основне місце займають формування та зміцнення наукового потенціалу. Підготовка науково-педагогічних і наукових кадрів здійснюється за цільовим призначенням та науковими спеціальностями, згідно з перспективними та річними планами.

У **четвертому розділі – “Експериментальне дослідження ефективності поліфункціональної педагогічної системи формування правової культури офіцерів-прикордонників”** – охарактеризовано методику експериментальної роботи, визначено етапи формувального педагогічного експерименту та проаналізовано його результати.

Для оцінки рівня сформованості правової культури офіцерів-прикордонників шляхом використання методу групових експертних оцінок було розроблено *орієнтовно-спонукальний, поведінково-діяльнісний, потенційно-перспективний критерій*. Орієнтовно-спонукальний критерій виражається в таких показниках: прагнення опанувати правові знання, уміння, навички, намагання проаналізувати й перейняти передовий досвід правовиховної роботи командирів, викладачів, вияв правових здібностей, самостійна робота над розвитком своїх правових здібностей, орієнтація на професійно-правову діяльність у майбутньому. Поведінково-діяльнісний критерій виявляється в таких показниках: ретельна підготовка до проведення заходів правовиховної роботи, наполегливість у досягненні навчально-виховних цілей, вияв активності у пошуку способів вирішення правових завдань, прагнення поділитися власним досвідом з оточуючими, намагання поєднати вимогливість з повагою до підлеглих. Потенційно-перспективний критерій визначається у таких показниках: вияв почуття справедливості, тактовності, відвертості, чесності, гуманності, об’єктивне оцінювання своєї підготовленості в галузі права, схильність до науково-педагогічної роботи, вияв педагогічного мислення, намагання застосувати власний шлях вирішення правового завдання. Оцінка здійснювалась за п’ятьма рівнями сформованості правової культури офіцерів-прикордонників, а саме: дуже високим, високим, середнім, низьким та дуже низьким.

У дослідженні визначено етапи дослідно-експериментальної роботи (організаційно-прогностичний, змістовно-процесуальний, аналітико-коректуючий) і їх зміст. Організаційно-прогностичний етап передбачав: уточнення проблеми, мети й завдань експерименту; вибір об'єкта, предмета й теоретичних основ його проведення; формування гіпотетичних положень експериментальної роботи; визначення критеріїв, показників і способів проведення експериментальної роботи. Змістовно-процесуальний етап включав: відбір змісту експериментальної роботи; проведення експерименту з перевірки ефективності педагогічної системи формування правової культури в офіцерів-прикордонників. На завершально-корекційному етапі здійснено: аналіз одержаних експериментальних даних; корекцію всієї дослідно-експериментальної роботи; математичну обробку результатів експерименту; осмислення та аналітичний виклад матеріалів дисертаційної роботи; експериментальну перевірку розробленої системи.

Завдання дослідно-експериментальної роботи були обумовлені гіпотезою дослідження і включали перевірку правильності сформульованих гіпотетичних припущень. Апробація системи формування правової культури здійснювалась у 2005–2008 рр. Часовий інтервал формувального експерименту охоплював 4 роки навчання. Формувальний педагогічний експеримент здійснювався на базі 2-го та 3-го факультетів НАДПСУ напряму підготовки “Право”.

На кожному факультеті НАДПСУ було обрано експериментальну (ЕГ) та контрольну (КГ) групи. На основі даних констатувального експерименту було сформовано контрольну та експериментальну групи загальною кількістю 116 та 114 осіб відповідно.

Експертами були 12 старших офіцерів: 9 осіб науково-педагогічного складу з науковими ступенями доктора та кандидата педагогічних наук, два офіцери з керівництва академії, один начальник служби. Репрезентативність та однорідність вибірок забезпечувались за рахунок випадковості вибору груп та однорідності за основними якісними показниками.

Рівень сформованості правової культури курсантів діагностувався протягом 4 років, динаміка зміни рівнів сформованості представлена у табл. 1.

Динаміка сформованості правової культури у майбутніх офіцерів-прикордонників під час експерименту свідчить, що в ЕГ темпи росту рівня сформованості правової культури у курсантів-прикордонників на першому етапі експерименту приблизно співпадають з контрольною групою. Починаючи з другого етапу, темпи росту сформованості правової культури в ЕГ стають вищими, ніж у контрольній. Водночас в ЕГ значно зменшилася кількість майбутніх офіцерів-прикордонників з низьким рівнем сформованості правової культури.

Динаміка сформованості рівня правової культури курсантів протягом експериментальної роботи

Рівень	Частка осіб, що знаходяться на відповідному рівні, %							
	1-й курс		2-й курс		3-й курс		4-й курс	
	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ
Дуже високий	–	–	0,86	2,63	4,31	12,28	8,62	16,67
Високий	7,76	6,14	8,62	18,42	37,07	56,14	46,56	60,52
Середній	44,83	42,98	74,14	69,30	48,27	25,44	39,65	21,93
Низький	43,95	46,49	16,38	9,65	10,35	6,14	5,17	0,88
Дуже низький	3,45	4,39	–	–	–	–	–	–
Середнє значення, бали	2,07	2,01	2,44	2,64	2,85	3,24	3,09	3,43

Здійснення дослідно-експериментальної роботи дало можливість реалізувати основні резерви, які існують в органах та підрозділах НАДПСУ для розвитку правової культури офіцерів, перевірити найважливіше передбачуване положення про можливість реалізації системи формування правової культури у молодих офіцерів-прикордонників і на цій основі домогтися зміцнення організованості та порядку, зростання рівня професійної підготовки офіцерів, розвитку їхньої активності, формування в них необхідних навичок і вмій.

Основним результатом формувального експерименту стала апробована поліфункціональна педагогічна система формування правової культури офіцерів-прикордонників, яка являє собою поєднання заходів впливу на зміст, організацію і методику навчання курсантів академії та педагогічну діяльність офіцерського складу залежно від результатів їх підготовленості.

Результати формувального експерименту свідчать про те, що рівень сформованості правової культури курсантів та офіцерів значно зріс. Якщо у навчальних заставах КГ до й після експерименту домінує середній рівень розвитку правової культури у курсантів (особливо на молодших курсах), то в навчальних заставах ЕГ після проведення експерименту переважає високий рівень розвитку правової культури. Результати експерименту підтвердили правильність висунутої гіпотези.

Узагальнені результати дослідно-експериментальної роботи дали можливість розробити методичні рекомендації офіцерам-прикордонникам: щодо вдосконалення правової культури у підлеглих; аналізу стану військової дисципліни у підрозділі; організації роботи зі зміцнення військової дисципліни під час виконання оперативно-службових завдань; проведення попереджувальної розмови з військовослужбовцем, здатним до порушень; організації занять з молодшими командирами з метою навчання їх дисциплінарної практики

та профілактики правопорушень; застосування аналогії закону й аналогії права; адаптації молодого офіцера до умов служби в підрозділах ДПСУ.

ВИСНОВКИ

1. Становлення громадянського суспільства в Україні супроводжується суперечностями й проблемами в ключових сферах його життєдіяльності. Значною мірою гальмування прогресивних перетворень в державі відбувається через відсутність елементарної політичної й правової культури громадян. Правовому нігілізму сприяють негативні явища в повсякденному житті, засоби масової інформації, недоліки у вихованні підростаючого покоління. Вимоги щодо високого рівня правової культури, як і зазначені фактори, що гальмують її ефективне формування, стосуються і військовослужбовців, перш за все офіцерських кадрів силових структур.

Формування правової культури сучасного офіцера має здійснюватись з урахуванням історичних традицій, світового й власного національного досвіду. Результати ретроспективного аналізу свідчать, що будь-які державні перевороти, революційні зміни в суспільстві характеризуються втратами його духовних цінностей, загрожують безпеці життя людини. Ці факти спонукають переосмислити ідеї, що лежали в основі попередніх спроб людства перебудувати суспільний лад на демократичних, правових засадах. Право – регулятор дозволеного й забороненого. В умовах розвитку ДПСУ ретроспективний аналіз правових відносин актуальний для розуміння сутності та особливостей формування правової культури у офіцерів-прикордонників.

Проведений аналіз досвіду формування правової культури військовослужбовців зарубіжних країн дав можливість визначити чинники, що негативно впливають на цей процес, зокрема: підвищена роль матеріального середовища у порівнянні із духовними цінностями, в тому числі культурно-правовими, надмірна схильність військовослужбовців до комфортних умов військової служби; типові випадки втрати ініціативи молодих офіцерів під час тренувань чи в умовах бойових дій; наявність расових забобонів, вияв крайніх форм індивідуалізму, кар'єризм, напруженість у взаєминах; зловживання алкоголем, наркотиками; сексуальні домагання стосовно жінок-військовослужбовців тощо.

Результати аналізу зарубіжного досвіду свідчать, що виховна діяльність командування країн НАТО, фахівців по роботі з особовим складом має цілеспрямований, багатоплановий і добре продуманий характер. Вона впливає на морально-психологічний стан військовослужбовців. Як показує практика, сильними сторонами правової культури військовослужбовців є: високий рівень особистої професійної готовності та постійне

прагнення до його підвищення; переконаність у винятковості соціально-економічного ладу і готовність до його захисту; гордість за свою країну та її збройні сили; прихильність до військових традицій; упевненість у своїй зброї, неперевершеності бойової техніки; військовий практицизм, спритність, винахідливість, технічна культура, високий рівень фізичної підготовки; психологічна готовність до бойових дій.

Широкі можливості викладання права в різних системах освіти створені завдяки поліваріантним підходам до виховання особистості з високими морально-ціннісними демократичними орієнтирами. Діючі програми роботи з особовим складом військовослужбовців відображають її основні концептуальні підходи, які викладені в низці документів міжнародного, регіонального і національного характеру.

2. Стан формування правової культури офіцерів у збройних силах зарубіжних країн свідчить, що у цих державах розроблено державні стратегії, які відображають національні й етнічні традиції та особливості, які засновані на міжнародних стандартах викладання прав людини; визначено мету і завдання введення курсів у навчально-виховні процеси ВВНЗ, або з інтеграцією їх в інші навчальні дисципліни, або з виділенням як окремого предмета; визначено найважливіші компоненти, зміст, форми й методи викладання і підготовки педагогічних кадрів.

Аналіз результатів пошукового експерименту свідчить, що в середньому за рік офіцерським складом у Прикордонних військах України скоювалось до 50 злочинів. На стан правопорядку та військової дисципліни в ПВУ негативно впливали: недоліки командно-розпорядчої діяльності командування деяких з'єднань і частин щодо забезпечення належного рівня правопорядку під час виконання завдань охорони державного кордону, підтримання здорового морально-психологічного клімату у військових колективах; недосконалість системи контролю за несенням прикордонної служби, зберіганням і використанням зброї, матеріально-технічних і фінансових засобів; зниження якісних характеристик призовного контингенту; моральна нестійкість і особиста дисциплінованість окремих військовослужбовців. У роботі щодо зміцнення правопорядку та військової дисципліни була низка нерозв'язаних проблем, унаслідок чого показники злочинності залишалися невинуватими високими, що негативно впливало на результати охорони державного кордону та імідж військ.

Проведення дослідно-експериментальної роботи з молодими офіцерами в органах та підрозділах ДПСУ дало можливість визначити основні причини, які негативно впливають на формування їх правової культури після випуску з академії: формально-бюрократичні методи керівництва; терпимість до порушень військової дисципліни і фактів невиконання службового обов'язку; порушення вимог керівних документів; психологічно конфліктна

атмосфера в колективі; формування атмосфери кругової поруки. Поява зазначених недоліків веде до зниження показників навчання, збільшення кількості скарг, позачергових перевірок. У гіршому випадку це призводить до появи грубих порушень військової дисципліни.

3. Встановлено, що випускник НАДПСУ відповідно до посади, що буде обіймати, повинен бути компетентним виконувати певний перелік оперативно-службових функцій. На основі компетентнісного підходу розроблено модель майбутнього офіцера-прикордонника з урахуванням змін у підходах до охорони державного кордону за умов подальшого реформування ДПСУ в правоохоронний орган спеціального призначення, яка містить соціальний, професійний та культурний блоки. Кожному з цих блоків відповідають знання, вміння, навички, ціннісні орієнтації щодо вирішення типового завдання діяльності. Особливістю моделі майбутнього офіцера-прикордонника є тісний взаємозв'язок моральної та правової сторін вимог, які висуваються до нього. Багато моральних за своїм змістом правил практично зведені до вимог статутів та присяги, тобто закріплені юридично. У моделі запропоновано перелік функцій та завдань, до виконання яких повинен бути готовий випускник академії.

Правова культура офіцера-прикордонника – інтегрована якість його особистості і водночас професійно спрямована компетенція, яка має складну різнорівневу структуру, ґрунтується на правовому мисленні як передумові формування правосвідомості і базовому компоненті. Зазначена якість є відносно самостійним утворенням, що складається в результаті взаємодії різних специфічних соціальних і психічних регуляторів. Правова культура офіцера-прикордонника характеризується: знаннями категорій права, своїх прав і обов'язків, умінням їх активно відстоювати й захищати; чітким усвідомленням свого місця в структурі державної безпеки, розумінням взаємної відповідальності особистості та держави; здатністю використовувати наявні юридичні механізми для захисту прав та інтересів на кордоні України.

4. Ідея формування правової культури, її зміст, закономірності, принципи, форми і методи реалізації є такими, що ґрунтуються на законах, спеціально створених державою, і таких, що вимагають безумовного їх виконання. У самій суті формування правової культури особистості є засади, які завжди передбачають вияв зусиль розумового, емоційно-почуттєвого характеру. Правове виховання і правова інформованість офіцерського складу підвищують компетентність офіцерського складу ДПСУ, формують новий тип правового мислення особистості як необхідну складову її правової культури.

До концептуальних підходів формування правової культури особистості військовослужбовців належать: концепція аксіологічного тлумачення права; концепція

правового виховання; концепція правової держави; культурологічна концепція юридичної деонтології; концепція “ідеальної моделі” формування правової культури особи.

У дослідженні розроблена концепція формування правової культури офіцерського складу ДПСУ, яка урахує: специфіку професійної діяльності офіцерів-прикордонників під час навчання у ВНЗ та в умовах службової діяльності; вимоги системного, компетентнісного, комплексного та культурологічного підходів у формуванні правової культури офіцерського складу; поетапність формування правової культури; наступність та резервність правової освіти; нерозривність формування правової культури та оперативно-службової діяльності офіцерів на кордоні України й розглядається на методологічному, теоретичному та технологічному рівнях.

5. У процесі побудови моделі поліфункціональної педагогічної системи формування правової культури у офіцерського складу ДПСУ враховувалася структура оперативно-службової діяльності офіцера і зв'язок складових її елементів. Компонентами поліфункціональної педагогічної системи формування правової культури офіцерів-прикордонників визначено: концептуальну основу (мета, принципи, закономірності, функції), процесуальну частину (навчальні заклади, курси, органи ДПСУ, суб'єкт-об'єкти формування правової культури, зв'язки між компонентами), науково-методичне забезпечення (робочі програми та тематичні плани навчальних дисциплін, навчальні й методичні посібники, наочні та технічні засоби навчання, напрямки забезпечення). Системотвірним чинником системи формування правової культури у офіцерського складу ДПСУ визначено мету – сформувати у курсантів стійкі правові якості, які повинні мати виражену професійну спрямованість.

Система ефективно впливає на соціальне становлення особистості майбутнього офіцера, активізує її громадсько-правові позиції, створює умови для вільного входження у правове поле як нашої держави, так і зарубіжних країн. Модель системи відображає сформовані взаємини між наукою, професійною підготовкою і оперативно-службовою діяльністю.

6. Для оцінки рівнів сформованості правової культури офіцерів-прикордонників шляхом використання методу групових експертних оцінок було розроблено орієнтовно-спонукальний, поведінково-діяльнісний, потенційно-перспективний критерії. Орієнтовно-спонукальний критерій виражається в таких показниках: прагнення опанувати правові знання, уміння, навички, намагання проаналізувати й перейняти передовий правовий досвід командирів, викладачів, вияв правових здібностей, самостійна робота над розвитком своїх правових здібностей, орієнтація на професійно-правову діяльність у майбутньому. Поведінково-діяльнісний критерій виявляється в таких показниках: ретельна підготовка до

проведення заходів правовиховної роботи, наполегливість у досягненні навчально-виховних цілей, вияв активності у пошуку способів вирішення правових завдань, прагнення поділитися власним досвідом з оточуючими, намагання поєднати вимогливість з повагою до підлеглих. Потенційно-перспективний критерій визначається у таких показниках: вияв почуття справедливості, тактовності, відвертості, чесності, гуманності, об'єктивне оцінювання своєї підготовленості в галузі права, схильність до науково-педагогічної роботи, вияв педагогічного мислення, намагання застосувати власний шлях вирішення правового завдання. Відповідно до критеріїв і показників було розроблено п'ять рівнів сформованості правової культури офіцерів-прикордонників, а саме: дуже високий, високий, середній, низький та дуже низький.

7. Напрямами реалізації поліфункціональної педагогічної системи формування правової культури у офіцерів-прикордонників визначено: поглиблення правових знань майбутніх офіцерів-прикордонників у навчально-виховному процесі ВНЗ, правове виховання курсантів-прикордонників з урахуванням специфіки майбутньої професійної діяльності, удосконалення керівництва процесом формування правової культури курсантів, реалізація заходів військово-соціальної роботи в умовах службової діяльності офіцерів-прикордонників та підвищення їх кваліфікації, підвищення правової культури офіцерів-прикордонників засобами науки.

Соціально-педагогічними умовами, які позитивно впливають на поглиблення правових знань у курсантів-прикордонників, є: розуміння і усвідомлення курсантами соціальної значущості права як регулятора суспільних відносин, як необхідної умови існування держави; формування на цій основі у курсантів інтересу до форм і засобів правової освіти; зв'язок правової освіти з практичною діяльністю курсантів на стажуванні; здійснення правової освіти з урахуванням курсу навчання і вікових особливостей курсантів; поєднання різних методів, форм і засобів впливу, забезпечення послідовності освоєння правового матеріалу курсантами і повного охоплення їх правовиховними заходами; гнучкість правової освіти, ефективне використання її форм і методів в обстановці, що склалася, з урахуванням інтересів курсантів.

До основних складових правового виховання курсантів віднесено: комплексне засвоєння курсантами теоретичних правових знань; розкриття значення правової діяльності майбутнього офіцера-прикордонника в системі суспільства; показ цінностей наслідків людської правової діяльності в історичному минулому і на сучасному етапі, оволодіння правовими цінностями української і світової культури; формування духовних цінностей у майбутніх офіцерів-прикордонників, спрямованих на розвиток інтелігентності, на основі правових знань; формування культури творчого правового мислення, схильності до якісного

аналізу, творчого підходу до вирішення правових ситуацій, подолання вузькопрофесійного стилю мислення; включення елементів правових знань в гуманітарні і військово-професійні дисципліни; розгляд правових дисциплін в їх розвитку; засвоєння знань в системі правових відносин і юридичних норм професійної діяльності; посилення правового аспекту під час професійної підготовки офіцерських кадрів в умовах службової діяльності; науково-методичне забезпечення правового виховання курсантів.

До основних методів військово-соціальної роботи, спрямованих на формування правової культури, належать: правове інформування; індивідуальна військово-соціальна робота (індивідуальні доручення, завдання, подання допомоги, консультування та контроль); військово-соціальна робота в масштабі групи (групове консультування, терапія, тренінг); ігровий метод (включення особистості прикордонника в конкретні умови й обставини, задані окремим сценарієм, на певному фоні, що відображає характер службової діяльності); педагогічна корекція (сукупність прийомів і засобів, направлених на зміну деяких рис вдачі й поведінки співробітника); соціальна терапія (прийоми й засоби, що дозволяють забезпечити позитивність у взаємовідносинах конкретного прикордонника із соціальним середовищем, колективом і допомагають у розв'язанні соціальних проблем і конфліктів); терапія впливу (спосіб зміни поведінки прикордонників, що полягає у впливі на свідомість прикордонника особистим прикладом начальника, прикладами зразкових дій інших прикордонників).

Основними завданнями формування правової культури засобами науки є: проведення дисертаційних досліджень, спрямованих на підвищення ефективності охорони державного кордону та вдосконалення навчально-виховного процесу академії; опрацювання підручників, навчальних і навчально-методичних посібників для забезпечення навчально-виховного процесу академії та оперативної-службової діяльності органів охорони кордону; підготовка науково-педагогічних і наукових кадрів вищої кваліфікації для Державної прикордонної служби України; залучення слухачів і курсантів до військово-наукової, винахідницької і раціоналізаторської роботи, прищеплення їм навичок самостійних наукових досліджень, поглиблення їхніх знань.

8. Обґрунтовані теоретичними методами засади побудови поліфункціональної педагогічної системи формування правової культури у офіцерів-прикордонників підтвержені результатами формувального педагогічного експерименту. Упровадження в експериментальній групі науково-методичного забезпечення реалізації системи підтвердило гіпотезу дослідження. Унаслідок формувального експерименту відбулися статистично значущі зміни: в експериментальній групі середній динамічний приріст склав 1,42 бала, у той час як у контрольній – 1,03 бала.

Подальша розробка теорії і практики формування правової культури у офіцерів-прикордонників могла б здійснюватися за такими напрямками: теоретико-методичні засади правового виховання прапорщиків, сержантів в органах та підрозділах ДПСУ; розвиток умінь і навичок правового виховання у військовослужбовців ДПСУ; інформаційно-педагогічне й комп'ютерне забезпечення формування правової культури у офіцерів-прикордонників.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографії, навчально-методичні посібники

1. Райко В. В. Теоретичні і методичні засади формування правової культури у офіцерського складу Державної прикордонної служби України : монографія / В. В. Райко. – Хмельницький : Нац. акад. ДПСУ, 2008. – 348 с.

2. Райко В. В. Етикет в житті військовослужбовців : навч. посіб. / В. В. Райко, Н. Ф. Каплун, С. М. Морозов. – Хмельницький : Нац. акад. ДПСУ, 2004. – 115 с.

Статті у провідних фахових виданнях

3. Райко В. В. Особливості професійного становлення викладача військового вищого навчального закладу / В. В. Райко // Збірник наук. праць Нац. акад. Держ. прикордон. служби України ім. Б. Хмельницького / гол. ред. В. О. Балашов. – Хмельницький, 2003. – № 26, ч. 2. – С. 167–169.

4. Райко В. В. Педагогічні технології підготовки спеціалістів у сучасних умовах розвитку вищої освіти / В. В. Райко // Збірник наук. праць Нац. акад. Держ. прикордон. служби України ім. Б. Хмельницького / гол. ред. В. О. Балашов. – Хмельницький, 2004. – № 29, ч. 2. – С. 148–150.

5. Райко В. В. Сучасні проблеми підготовки майбутніх офіцерів-прикордонників до виховної роботи з особовим складом / В. В. Райко // Збірник наук. праць Нац. акад. Держ. прикордон. служби України ім. Б. Хмельницького / гол. ред. В. О. Балашов. – Хмельницький, 2004. – № 30, ч. 2. – С. 12–15.

6. Райко В. В. Роль соціально-психологічної адаптації військовослужбовців до виконання службових обов'язків / В. В. Райко // Збірник наук. праць Нац. акад. Держ. прикордон. служби України ім. Б. Хмельницького / гол. ред. В. О. Балашов. – Хмельницький, 2004. – № 12, ч. 1. – С. 76–78.

7. Райко В. В. Деякі аспекти професійного розвитку викладача академії в сучасних умовах реформування вищої освіти / В. В. Райко // Збірник наук. праць Нац. акад. Держ.

прикордон. служби України ім. Б. Хмельницького / гол. ред. В. О. Балашов. – Хмельницький, 2004. – № 31, ч. 2. – С. 82–85.

8. Райко В. В. Особливості технології процесу підготовки військових спеціалістів / В. В. Райко // Збірник наук. праць Військового інст. Київського нац. ун-ту імені Тараса Шевченка / гол. ред. С. В. Ленков. – К., 2005. – Вип. № 1. – С. 172–177.

9. Райко В. В. Формування правової культури у персоналу Державної прикордонної служби України / В. В. Райко // Збірник наук. праць Нац. акад. Держ. прикордон. служби України ім. Б. Хмельницького / гол. ред. В. О. Балашов. – Хмельницький, 2005. – № 34, ч. 2. – С. 61–63.

10. Райко В. В. Обґрунтування сутності та змісту категорії “Правова культура офіцера-прикордонника” / В. В. Райко // Збірник наук. праць Нац. акад. Держ. прикордон. служби України ім. Б. Хмельницького / гол. ред. В. О. Балашов. – Хмельницький, 2005. – № 35, ч. 2. – С. 45–47.

11. Райко В. В. Обґрунтування складових правової соціалізації особистості майбутнього офіцера-прикордонника / В. В. Райко, І. О. Грязнов // Військова освіта : зб. наук. праць / гол. ред. В. В. Ягупов. – К., 2006. – № 2 (18). – С. 68–74.

12. Райко В. В. Удосконалення керівництва формуванням правової культури у курсантів-прикордонників / Валерій Райко, Ігор Грязнов // Наукові записки Тернопільського нац. пед. ун-ту. Серія: Педагогіка / гол. ред. Григорій Терещук. – Тернопіль, 2006. – № 9. – С. 58–62.

13. Райко В. В. Формування у офіцерського складу Державної прикордонної служби України правосвідомості як складової правової культури особистості / В. В. Райко // Збірник наук. праць Нац. акад. Держ. прикордон. служби України ім. Б. Хмельницького / гол. ред. В. О. Балашов. – Хмельницький, 2006. – № 36, ч. 2. – С. 122–125.

14. Райко В. В. Стан формування правової культури військовослужбовців у збройних силах зарубіжних країн / В. В. Райко // Збірник наук. праць Нац. акад. Держ. прикордон. служби України ім. Б. Хмельницького / гол. ред. В. О. Балашов. – Хмельницький, 2006. – № 37, ч. 2. – С. 128–131.

15. Райко В. В. Методи керівництва формуванням правової культури у курсантів-прикордонників / В. В. Райко // Збірник наук. праць Військового інст. Київського нац. університету імені Тараса Шевченка / гол. ред. С. В. Ленков. – К., 2006. – Вип. № 5. – С. 170–172.

16. Райко В. В. Психолого-педагогічний аналіз особливостей формування правової культури в офіцерського складу Державної прикордонної служби України / Валерій Райко,

Ольга Мисечко // Наукові записки Тернопільського нац. пед. університету. Серія: Педагогіка / гол. ред. Григорій Терещук. – Тернопіль, 2007. – № 4. – С. 33–38.

17. Райко В. В. Ретроспективний аналіз вдосконалення міжнародного правового законодавства щодо ведення збройних конфліктів / В. В. Райко // Збірник наук. праць Нац. акад. Держ. прикордон. служби України ім. Б. Хмельницького / гол. ред. В. О. Балашов. – Хмельницький, 2007. – № 38, ч. 2. – С. 138–140.

18. Райко В. В. Урахування ціннісних орієнтацій особистості у формуванні правової культури офіцерів-прикордонників / Валерій Райко, Валентин Матвійчук // Наук. вісник Чернів. ун-ту : зб. наук. праць / наук. ред. Філіпчук Г. Г. – Чернівці, 2007. – Вип. 330 : Педагогіка та психологія. – С. 155–161.

19. Райко В. В. Ретроспективний аналіз правової культури воїнів Стародавнього світу / В. В. Райко // Збірник наук. праць Нац. акад. Держ. прикордон. служби України ім. Б. Хмельницького / гол. ред. В. О. Балашов. – Хмельницький, 2007. – № 39, ч. 2. – С. 133–135.

20. Райко В. В. Концепція формування правової культури у офіцерського складу Держприкордонслужби України / В. В. Райко // Збірник наук. праць Нац. акад. Держ. прикордон. служби України ім. Б. Хмельницького / гол. ред. В. О. Балашов. – Хмельницький : Нац. акад. ДПСУ, 2007. – № 40, ч. 2. – С. 163–165.

21. Райко В. В. Формування правової культури у майбутніх офіцерів-прикордонників засобами науки / В. В. Райко // Збірник наук. праць Нац. акад. Держ. прикордон. служби України ім. Б. Хмельницького / гол. ред. В. О. Балашов. – Хмельницький, 2007. – № 41, ч. 2. – С. 141–144.

22. Райко В. В. Підвищення правової культури в офіцерів-прикордонників засобами науки / В. В. Райко // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців : методологія, досвід, проблеми : зб. наук. праць / гол. ред. І. А. Зязюн. – К.; Вінниця, 2008. – Вип. 16. – С. 53–57.

23. Райко В. В. Визначення критеріїв та показників оцінки ефективності формування правової культури у офіцерів-прикордонників / В. В. Райко // Збірник наук. праць Нац. акад. Держ. прикордон. служби України ім. Б. Хмельницького / гол. ред. В. О. Балашов. – Хмельницький, 2008. – № 42, ч. 2. – С. 142–145.

24. Райко В. В. Теоретичні засади поглиблення правових знань майбутніх офіцерів-прикордонників у навчально-виховному процесі вищих навчальних закладів / Валерій Райко // Наук. вісник Чернів. ун-ту : зб. наук. праць / наук. ред. Філіпчук Г. Г. – Чернівці, 2008. – Вип. 338 : Педагогіка та психологія. – С. 164–170.

25. Райко В. В. Особливості правового виховання майбутніх офіцерів-прикордонників під час формування їх правової культури / В. В. Райко // Збірник наук. праць Нац. акад. Держ. прикордон. служби України ім. Б. Хмельницького / гол. ред. В. О. Балашов. – Хмельницький, 2008. – № 43, ч. 2. – С. 146–149.

26. Райко В. В. Формування правової культури у офіцерського складу ДПСУ в умовах службової діяльності / В. В. Райко // Військова освіта : зб. наук. праць / гол. ред. В. В. Ягупов. – К., 2008. – № 1 (21). – С. 155–161.

27. Райко В. В. Моделювання педагогічної системи формування правової культури у офіцерів-прикордонників / В. В. Райко // Збірник наук. праць Нац. акад. Держ. прикордон. служби України ім. Б. Хмельницького / гол. ред. В. О. Балашов. – Хмельницький, 2008. – № 44, ч. 2. – С. 113–116.

28. Райко В. В. Реалізація заходів військово-соціальної роботи як складової формування правової культури офіцерів-прикордонників / В. В. Райко // Збірник наук. праць. Педагогічні науки / відп. ред. Є. С. Барбіна. – Херсон, 2008. – Вип. 49. – С. 291–295.

29. Райко В. В. Основні положення дослідно-експериментальної роботи під час перевірки ефективності педагогічної системи формування правової культури офіцерів-прикордонників / В. В. Райко // Збірник наук. праць Нац. акад. Держ. прикордон. служби України ім. Б. Хмельницького / гол. ред. В. О. Балашов. – Хмельницький, 2008. – № 45, ч. 2. – С. 130–133.

30. Райко В. В. Сучасні соціально-педагогічні вимоги до правової культури військовослужбовців-прикордонників / В. В. Райко // Збірник наук. праць Нац. акад. Держ. прикордон. служби України ім. Б. Хмельницького / гол. ред. В. О. Балашов. – Хмельницький, 2008. – № 46, ч. 2. – С. 147–150.

31. Райко В. В. Теоретико-методичні засади формування правової культури у офіцерського складу Державної прикордонної служби України / В. В. Райко // Збірник наук. праць Нац. акад. Держ. прикордон. служби України ім. Б. Хмельницького / гол. ред. В. О. Балашов. – Хмельницький, 2008. – № 47/2, ч. 2. – С. 43–50.

32. Райко В. В. Організація та проведення формувального експерименту в процесі перевірки ефективності системи формування правової культури офіцерів-прикордонників / Валерій Райко // Наук. вісник Чернів. ун-ту : зб. наук. праць / наук. ред. Філіпчук Г. Г. – Чернівці : Рута, 2009. – Вип. 433 : Педагогіка та психологія. – С. 120–127.

33. Райко Валерій. Вдосконалення управління формуванням правової культури у офіцерського складу Державної прикордонної служби України / Валерій Райко // Гуманітар.

вісник ДВНЗ “Переяслав-Хмельницький дер. педагогічний ун-т імені Григорія Сковороди”. – Переяслав-Хмельницький, 2008. – Вип. 16. – С. 186–188.

34. Райко В. В. Правове виховання як складова формування правової культури у курсантів-прикордонників / В. В. Райко, А. І. Черняк // Наукові записки : збірник наук. статей Нац. пед. ун-ту імені М. П. Драгоманова. – К., 2008. – Вип. № 78. – С. 175–183.

Статті у наукових журналах і збірниках наукових праць

35. Райко В. В. Особливості професійного становлення викладача вищого військового навчального закладу / В. В. Райко // Збірник наук. стат. Науково-дослідн. ін-ту ДПСУ, 2004. – № 1. – С. 33–35.

36. Райко В. В. Україна на шляху до НАТО / Райко В. В., Гужовський В. І. // Збірник наук. стат. Науково-дослідн. ін-ту ДПСУ, 2005. – № 1. – С. 3–8.

37. Райко В. В. Програма “Партнерство заради миру” / Райко В. В., Гужовський В. І. // Збірник наукових статей. – Хмельницький, 2005. – № 2. – С. 27–30.

38. Райко В. В. Особливості сучасного стану формування правової культури офіцерів в іноземних арміях та Державній прикордонній службі України / В. В. Райко // Підготовка фахівця у вищій школі: проблеми та перспективи : матеріали міжвуз. наук.-теор. конф. (Хмельницький, 12 січ. 2006 р.) / Нац. акад. ДПСУ. – Хмельницький, 2006. – С. 185–188.

39. Райко В. В. Правова культура – невід’ємний компонент діяльності персоналу Державної прикордонної служби України / В. В. Райко // Сучасні тенденції та перспективи розвитку освіти і науки у вищих навчальних закладах України : матеріали всеукр. наук.-теорет. конф. (Хмельницький, 12 трав. 2006 р.) / Нац. акад. ДПСУ. – Хмельницький, 2006. – С. 142–143.

40. Райко В. В. Формування правової культури особистості як наукова проблема / В. В. Райко // Болонський процес та проблеми підготовки науково-педагогічних кадрів : матеріали міжвуз. наук.-теор. конф. (Хмельницький, 25 трав. 2006 р.) / Нац. акад. ДПСУ. – Хмельницький, 2006. – С. 15–17.

41. Райко В. В. Урахування впливу соціального середовища на правове виховання курсантів-прикордонників / В. В. Райко // Проблеми якості практичної підготовки фахівців в умовах реформування вищої освіти : матеріали міжвуз. наук.-метод. конф. (Хмельницький, 25 січ. 2007 р.) / Нац. акад. ДПСУ. – Хмельницький, 2007. – С. 162–163.

42. Райко В. В. Використання методів математичної статистики під час перевірки ефективності педагогічної системи формування правової культури офіцерів-прикордонників / В. В. Райко // Пріоритетні напрямки підвищення ефективності діяльності правоохоронних

структур і військових формувань України : матеріали наук.-теорет. конф. (Хмельницький, 17 трав. 2007 р.) / Нац. акад. ДПСУ. – Хмельницький, 2006. – С. 85–87.

43. Райко В. В. Використання системного підходу в формуванні правової культури офіцерів-прикордонників / В. В. Райко // Сучасні психолого-педагогічні тенденції розвитку освіти у вищих навчальних закладах України : матеріали всеукр. наук.-теор. конф. (Хмельницький, 18–19 жовт. 2007 р.) / Нац. акад. ДПСУ. – Хмельницький, 2007. – С. 87–88.

44. Райко В. В. Ретроспективний аналіз створення правових засад в Україні / В. В. Райко // Проблеми теорії та практики реалізації правоохоронних функцій в охороні державного кордону : матеріали всеукр. наук.-практ. конф. (Хмельницький, 2007 р.) / Нац. акад. ДПСУ. – Хмельницький, 2007. – С. 60–62.

45. Райко В. В. Формування в офіцерського складу Державної прикордонної служби України правосвідомості як складової правової культури особистості / В. В. Райко // Військова освіта та наука: сьогодення та майбутнє : тези доповідей IV міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 14–16 жовт. 2008 р.). – К., 2008. – Т. 1. – С. 123–125.

46. Райко В. В. Модель педагогічної системи формування правової культури у офіцерського складу Держприкордонслужби України / В. В. Райко // Освітньо-наукове забезпечення діяльності правоохоронних органів України : Всеукр. наук.-практ. конф. (Хмельницький, 14 лист. 2008 р.) / Нац. акад. ДПСУ. – Хмельницький, 2008. – С. 207–209.

47. Райко В. В. Визначення складових формування правової культури у персоналу Державної прикордонної служби України / В. В. Райко // Актуальні проблеми економічної безпеки та митної політики України : III міжнар. наук.-практ. конф. (Дніпропетровськ, 17 жовт. 2008 р.) / Акад. митної служби України. – Дніпропетровськ, 2008. – Т. 2. – С. 256–260.

АНОТАЦІЇ

Райко В. В. Теоретичні і методичні засади формування правової культури офіцерського складу Державної прикордонної служби України. – **Рукопис.**

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук за спеціальністю 13.00.04 – “Теорія і методика професійної освіти”. – Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, м. Тернопіль, 2009.

Визначено сутність, історичні аспекти і сучасний стан розробки проблеми формування правової культури офіцерів-прикордонників. Узагальнено теоретичні основи формування правової культури в офіцерів-прикордонників. Уточнено критерії, показники та рівні сформованості правової культури в офіцерів. Розроблено концепцію формування правової культури в офіцерів-прикордонників.

Науково обґрунтовано й експериментально перевірено поліфункціональну педагогічну систему формування правової культури офіцерів ДПСУ. Розроблено науково-методичне забезпечення реалізації системи у навчально-виховному процесі вищого навчального закладу та в умовах службової діяльності офіцерів-прикордонників.

Ключові слова: правова культура, офіцер-прикордонник, педагогічна система, науково-методичне забезпечення, критерії, показники та рівні сформованості правової культури.

Райко В. В. Теоретические и методические основы формирования правовой культуры офицерского состава Государственной пограничной службы Украины. – **Рукопись.**

Диссертация на соискание научной степени доктора педагогических наук по специальности 13.00.04 – “Теория и методика профессионального образования”. – Тернопольский национальный педагогический университет имени Владимира Гнатюка, г. Тернополь, 2009.

Определена сущность, исторические аспекты и современное состояние разработки проблемы формирования правовой культуры офицеров-пограничников.

Состояние формирования правовой культуры офицеров в вооруженных силах зарубежных стран говорит о том, что в этих государствах разработаны стратегии, которые отображают национальные и этнические традиции и особенности, они основаны на международных стандартах преподавания прав человека; в них определены цель и задания введения курсов в воспитательные процессы вузов, при этом либо интегрируя их в другие учебные дисциплины, либо выделяя как отдельный предмет; определены самые важные компоненты, содержание, формы и методы преподавания и подготовки педагогических кадров.

К концептуальным подходам формирования правовой культуры личности военнослужащих отнесено: концепцию аксиологического толкования права; концепцию правового воспитания; концепцию правового государства; культурологическую концепцию юридической деонтологии; концепцию “идеальной модели” формирования правовой культуры личности.

Определено, что правовая культура офицера-пограничника – это совокупность права, правосознания, правовых отношений, законности и правопорядка, законотворческой и других видов деятельности в сфере сочетания функционирования права в обществе и ГПСУ. Уровень правовой культуры офицера-пограничника определяется развитостью и согласованностью этих элементов, а также качеством их профессиональной подготовки, степенью развития юридической науки и правового мышления офицера.

В исследовании разработана концепция формирования правовой культуры офицерского состава ГПСУ, которая учитывает: специфику профессиональной деятельности офицеров-пограничников во время обучения в вузе и в условиях служебной деятельности; требования системного, компетентностного, комплексного и культурологического подходов в формировании правовой культуры офицерского состава; поэтапность формирования правовой культуры; последовательность и резервность правового образования; неразрывность формирования правовой культуры и оперативно-служебной деятельности на границе Украины и рассматривается на методологическом, теоретическом и технологическом уровнях.

Компонентами полифункциональной педагогической системы формирования правовой культуры офицеров-пограничников определено: концептуальную основу (цель, принципы, закономерности, функции), процессуальную часть (учебные заведения, курсы, органы ГПСУ, субъект-объекты формирования правовой культуры, связи между компонентами), программно-методическое обеспечение (рабочие программы и тематические планы учебных дисциплин, учебные и методические пособия, наглядные и технические средства обучения, направления обеспечения). Системообразующим фактором системы формирования правовой культуры у офицерского состава ГПСУ определено – сформировать у курсантов стойкие правовые качества, которые должны иметь выраженную профессиональную направленность.

Разработанная система эффективно влияет на позитивное, социальное становление личности будущего офицера, активизирует ее общественно-правовые позиции, создает условия для свободного входа в правовое поле как нашего государства, так и зарубежных стран.

Для оценки сформированности правовой культуры офицеров-пограничников путем использования метода групповых экспертных оценок были разработаны ориентировочно-побудительный, поведенчески-деятельностный, потенциально-перспективный критерии. Соответственно критериям и показателям было разработано пять уровней сформированности правовой культуры офицеров-пограничников, а именно: очень высокий, высокий, средний, низкий и очень низкий.

Направлениями научно-методического обеспечения реализации полифункциональной педагогической системы формирования правовой культуры у офицеров-пограничников определены: углубление правовых знаний будущих офицеров-пограничников в учебно-воспитательном процессе высших учебных заведений, правовое воспитание курсантов-пограничников с учетом специфики будущей профессиональной деятельности, усовершенствование руководства процессом формирования правовой культуры курсантов, реализация мероприятий военно-социальной работы в условиях служебной деятельности

офицеров-пограничников и повышение их квалификации, повышение правовой культуры офицеров-пограничников средствами науки.

Обоснованные теоретическими методами основы построения полифункциональной педагогической системы формирования правовой культуры у офицеров-пограничников подтверждены результатами формирующего педагогического эксперимента.

Ключевые слова: правовая культура, офицер-пограничник, педагогическая система, научно-методическое обеспечение, теоретико-методические основы, критерии, показатели и уровни оценки правовой культуры.

Raiko V. V. Theoretical and Methodical Fundamentals of the State Border Guard Service of Ukraine Officers' Legal Culture Formation. – **Manuscript.**

Dissertation for obtaining doctor's scientific degree in pedagogical sciences on speciality 13.00.04 – “Theory and Methods of Professional Education”. – Ternopil National Pedagogical University named after Volodymyr Hnatiuk, Ternopil city, 2009.

The essence, historical aspects and present state of the problem of the border guards' legal culture formation have been determined. Theoretical bases of border guard officers' legal culture formation have been generalized. Criteria, indices and levels of officers' legal culture formation have been specified. The concept of the border guard officers' legal culture formation has been elaborated.

The multifunctional pedagogical system of SBGSU officers' legal culture formation has been substantiated and experimentally verified. Scientific and methodical provision of the system implementation in the teaching and upbringing process of the higher educational establishment as well as in the service conditions of the border guard officers' activities has been worked out.

Key words: legal culture, border guard officer, pedagogical system, scientific and methodical provision, criteria, indices and levels of legal culture formation.